

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק השלישי

עגנון בעקבי יל"ג וביאליק

עיון בסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

א. הכול בגלל מסמר קטן

סיפורו של ש"י עגנון "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" (להלן, לשם קיצור, "שני תלמידי חכמים") מלמד כיצד יכול עניין קטן וחסר-ערך - כגון הערת-אגב מעליבה שנורקה כלאחר יד - להתעצם, לצבור תאוצה ולהגיע לממדי ענק, החורגים מכל פרופורציה. כידוע, על התחבולה הקומפוזיציונית הזאת, שלפיה עניין של מה בכך, כמו יו"ד קטנה שנשמטה כביכול משטר הגט, או גרגיר שעורה שנמצא בקדרת הפסח עלול להוביל לטרגדיה רבת ממדים והשלכות, בנה יל"ג את יצירותיו הנודעות. מבקריו האשימוהו בניפוחה הקריקטורי של המציאות היהודית בת-זמנו ובניתוק הקשר שבין סיבה לתוצאה. את התשובה למבקריו נתן גדול משוררי ההשכלה, במשל המחורז "הסוס והסיס": "הקורא בְּדַאי / יְקַרְאֵנִי בְּדַאי, / כִּי הֵיְתָן / שְׂבָשְׁבִיל נִקְדָּה קִטְנָה אַחַת / יְבֹאוּ שְׁנֵי אַנְשִׁים גְּדוֹלִים / לְמִרְיָה מִתְּלַקְחַת / וּלְבֵית-דֵין יְהִיו עוֹלָיִם?".

תשובתו של יל"ג היא: "כן". אכן, ייתכן שבשל נקודה שגודלה כקוצה של יוד תתלקח מריבת עולם שמים רבים לא יכבוה. הוא היה בקי בתולדות עם ישראל, וידע שבמציאות הלאומית המפולגת שמימי קדם ועד לעת החדשה אפילו עניינים של מה בכך עלולים עד מהרה להגיע לממדי ענק ולגרום חורבן גמור (כשם שבימי קדם חרב בית המקדש בגלל שנאת חינם וכשם שביתר חרבה בגלל יתד של מרכבה). ולא במציאות היהודית בלבד: לאורך ההיסטוריה נרשמו לא פעם כרוניקות בדבר עניינים פחותים שגרמו בשוגג לאסונות אדירי ממדים. כך, למשל, מפתח קטן לאחד מתאי ה"טיטאניק", שבטעות לא נמסר

ליעדו בעת החלפת אחד מאנשי הצוות הבכירים של האנייה לקראת הפלגת הבכורה, גרם לכך שלספנים לא היו המשקפות הדרושות לזיהוי הקרחון מבעוד מועד. ידועים גם סיפורים, חלקם משעשעים, על טעויות דפוס זעירות וטעויות נקודתיות בהבנת הנקרא, שגרמו לתוצאות אבסורדיות, כגון טעותו של הרונימוס הקדוש שבתרגמו את הפסוק "הִנֵּה הַעֲלָמָה הָרָה וְיִלְדֶת בֵּן" (ישעיהו ז, יד) המיר את "העלמה" במילה הלטינית "virgo", ומכאן המיתוס על מריה שילדה את ישו בעודנה בבתוליה. טעות נוספת שלו העניקה למשה קרניים בשל הבנה שגויה של הפסוק "כִּי קָרַן עוֹר פְּנֵי מֹשֶׁה" (שמות לז, לה). בעקבות טעות זו תיארו אמני החרט והמכחול, ובהם מיכלאנג'לו, את משה כבעל קרניים. על טעויות כאלה וכגון אלה נכתב שיר-העם האנגלי הנודע "For Want of a Nail" (שבתרגומו העברי נקרא "הכול בגלל מסמר קטן").

ובימינו הבת-מודרניים התופעה של "For Want of a Nail" הולכת ומחמירה, הולכת וצוברת מיום ליום נפח ומשמעות: הכול יודעים שתקלת מחשב זעירה עלולה לגרום נזקים כלכליים או ביטחוניים עצומים, ללא כל פרופורציה בין סיבה לתוצאה. כל בר-בי-רב דחד יומא מכיר מושגים מדעיים כדוגמת תאוריית "אפוקט הפרפר", שלפיה משק כנפי פרפר בצדו האחד של כדור-הארץ עלול ליצור שינויים קטנים באטמוספירה שבסופו של דבר יגרמו להופעתה של סופת טורנדו אדירת ממדים בצדו האחר של היקום. ואולם במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה לא עמדו לרשותו של יל"ג מושגים מדעיים מתורת הכאוס, והוא שאב את המטפוריקה שלו ממקורות עתיקי-יומין (יהודיים ונוצריים), וכן מספרות המערב בת הדורות האחרונים. את עלילותיו פנה על התפתחויות אבסורדיות - בדרך-כלל על מקרים טרגיים שיצאו מפלל שליטה עקב עקשנותם של אותם רבנים פנטיים שבחרו להקפיד בזוטות והתעלמו מצורכי החיים ה"בוערים" של צאן מרעיתם.

לא במקרה ולא כלאחר יד קבע יל"ג בשירי העלילה שלו ("קוצו של יוד", "אשקא דריספק", "שני יוסף בן שמעון") את טיבו של

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

הגורם הפעוט והטריויאלי, שהביא להידרדרות ולחורבן. הוא בחר אותו בשום שכל ומתוך מחשבה תחילה, תוך התאמתו לקטגוריה החברתית של כל גיבור וגיבור. משפחתו של הלל הלמדן, גיבור "קוצו של יוד", שנשא לאישה את בת הגבירה, נהרסת בשל גורם פעוט וטריויאלי מעולם הספר והלמדנות. משפחתו הפשוטה והענייה של אליפלט העגלון, גיבור "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", לעומת זאת, נהרסת בשל גרגיר שְׁעוּרִים, מאכלם של עוף ובהמה, לרבות בהמות משא (ואין לשכוח שגם הכותרת "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", שמקורה במסכת גִטִין, נטולה מתחומי הֶרְכָּב והתובלה: יתד או מסמר של מרכבה, כיאה ל"בעל עגלה"). ומשפנה שוב ב'שני יוסף בן שמעון' אל עולם הספר והלמדנות, חזר יל"ג ובחר לעגן את הטררגדיה בעניין פעוט לכאורה בתחום רישום המסמכים והתעודות, שביצע רב שדאג לבצעו בלבד. סיפור המסמך שתהפוכות גורל גלגלוהו לידיים הלא נכונות קיבל לימים וריאציה עגנונית בסיפורו של עגנון "והיה העקוב למישור", שסופו הטרגי פתוח לפירושים רבים, האחד מבהיל ממשנהו.

קשה להבין ולנתח לעומקן את יצירות עגנון הנדרשות לבעיית העגונות - "עגונות", "והיה העקוב למישור", אורח נטה ללון ועוד - בלי שתיחשף זיקתן ל"קוצו של יוד". את הסיטואציה הבסיסית של "עגונות" שָׁאֵל עגנון מ"קוצו של יוד" של יל"ג, ולימים ביסס גם את עלילת "והיה העקוב למישור" על דיאלוג סמוי עם הפואמה הנודעת הזאת של יל"ג: אב עשיר מופלג, ממנהיגי הקהילה, מחפש חתן לבתו היחידה, ובוחר להביא לה את בחיר לבו, לא את בחיר לבו. ר' אחיעזה, גיבור הסיפור "עגונות", ה"קצין", הנגיד העשיר ורב-הפעלים, מביא לבתו היחידה את הלמדן המופלג יחזקאל שאינו מתאים כלל לצעירה הרומנטית. הסיפור מבוסס על סיפורו של ר' חֲפָה גיבור הפואמה "קוצו של יוד", ה"קצין", הנגיד העשיר ורב-הפעלים, אביה של גיבורת "קוצו של יוד", המביא לבתו למדן מהולל שכמוהו כ"חמור נושא ספרים". מתוך שר' חפר של יל"ג (ובעקבותיו ר' אחיעזר של עגנון) מתנכר לצרכיה של בתו היפהפייה והמוכשרת ומזווג לה צעיר שאינו יודע להעריך את אבן החן שנפלה בחיקו, גורם ה"קצין"

לבתו עוזל בל-יכופר ומביא לירידתה מטה-מטה אל בור תחתיות. כבר בזמן שפרסם שמואל יוסף צ'צ'קס בעשור הראשון של המאה העשרים את סיפורו הראשון "עגונות" (1908), שעליו חתם בשמו החדש "עגנון", הוא יכול היה להבחין היטב בעקבות הרבים שהותירה הפואמה היל"גית ביצירותיהם של מנדלי מוכר ספרים ושל ביאליק המתפלמסים עם יל"ג בסמוי ובגלוי. כך, למשל, בנימין, גיבור מסעות בנימין השלישי (1898), משאיר את זלדה זוגתו עגונה (כבשירו של יל"ג); וביאליק בסיפורו הפלייטוניסטי "סוחר" (1903) התכתב אף הוא עם הפואמה "קוצו של יוד" ועם הביקורת שהיא מותחת על החינוך היהודי הלקוי שאינו מכשיר את הצעיר היהודי להתמודד עם בעיותיה של העת החדשה.

בסיפורו המוקדם "והיה העקוב למישור" (1912) "התכתב" עגנון עם שניים משיריו הגדולים של יל"ג: הן עם השיר "קוצו של יוד", שבו בגלל טעות של רב מחמיר נשארת האישה עגונה לעולמי עֶד (אצל עגנון, דווקא רב מקל, הממהר להתיר את העגונה מעגינותה, הוא הגורם לטרגדיה הנוראה של מנשה חיים ורעייתו), הן עם השיר "שני יוסף בן שמעון", שבו חילופי המסמכים והזהויות הם הגורמים לטרגדיה.¹

ב. ההתכתבות עם יל"ג

גם בסיפורו "שני תלמידי חכמים" (1947) "התכתב" עגנון עם שתיים מן הפואמות האקטואליסטיות של יל"ג: עם "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק" ועם "קוצו של יוד". הראשונה היא פואמה ממודוס החיקוי הנמוך - שגיבוריה הם אליפלט העגלון הפשוט ואשתו ההמונית שרה - המקבלים את דבר הרב כדברי תורה מסיני. בהתאם לעיסוקו של הגיבור ולמעמדו, הגורם הזעיר המביא עליו את חורבנו הוא אחד מאותם גרגירי שעורה שבהם הוא מאכיל את סוסיו. הכותרת - קיצור של הגרסה הארמית של הפתגם "על יתד של מרכבה חֶרְבָה ביתר" - נסמכת כאמור אף היא על אותו שדה סמנטי שעניינו סוסים, רכָּבִים, מרכבות וכרכרות. מן הפואמה היל"גית "קוצו של יוד" שאל עגנון לא

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

רק את הטעות הקטנה הגורמת לטרגדיה נוראה, אלא גם את תיאור ירידת הדורות וירידת קרנה של האריסטוקרטיה התורנית. יל"ג תיאר גם את ירידת קרנה של תנועת ההשכלה: את הידרדרותו של "פייבוש" המשכיל הנאור המבקש לחלץ את בני עמו ממנהגיהם הגלותיים (גרסה יהודית של פפוס אל האור הרומי) ל"ני-ביש", שבני העיר התקלסו בו ו"זיכוהו" דווקא בשם יהודי-גלותי, ברמזם שפל צינורות קיומו נסתתמו. בעקבי יל"ג לגלג עגנון בסיפורו "שני תלמידי חכמים" על אותם הנייבוישים שהפכו לפייבושים והשתלטו על "עירנו".

בסיפור זה הושפע עגנון מיל"ג גם בתיאור הפער המעמדי בין שני הגיבורים המרכזיים. הטרגדיה ב"שני תלמידי חכמים" הן מבוססת על הפער הסוציו-אקונומי הבלתי ניתן לגישור בין בן-העיר העשיר והמעודן לבין בן-הכפר העני וגם-ההליכות (פער המתבטא לא בענייני ממונות בלבד, אלא גם באיכות החינוך התורני שקיבלו שני הגיבורים החרפים והבקיאים בתורה). ביצירתו הגדולה "קוצו של יוד" זיווג כאמור יל"ג את בת-שוע, בת הגביר האצילית והמעודנת מן העיר אֶלְזֶן (וילנא, בשיכול אותיות), יפהפייה הכלולה מכל המעלות, עם תלמיד-חכם פְּעוּר ופשוט מְשוּלֵי החברה היהודית - מין "חמור נושא ספרים" בשם "הלל בן עבדון" (היפוך שמו של שופט מקראי) המגיע העירה מן כפר פרעתון. שמותיהם של השניים מעידים שלפי השקפת עולמו הקלסיציסטית של יל"ג לעולם לא תשרורנה אהבה והרמוניה בין בת שועים ונגידים, ילידת עיר הלמדנים הגדולה "ירושלים דליטא", לבין עבד וולגרי ונחות, שגדל והתחנך בכפר בין פשוטי העם (יל"ג זיכהו בשם המקראי "עבדון" הן בשל מוֹצְאוֹ הפְּלֶאָי, הן בשל היותו עבד ה' הזונח את כל צורכי החיים ומקדיש את כל עֲתוֹתָיו ללימוד התורה ולעבודת הבורא).

סיפורו של עגנון "שני תלמידי חכמים" נפתח כאמור בעלבון זעיר שמטיח ר' שלמה העשיר, בן הגביר וכן לשושלת רבנים מפוארת, בעמיתו ר' משה פינחס, בנו של טוחן עני מן הכפר. עלבון זה, ההולך ומתעצם, תופח ומתעבה, כמו יָשָׁד היוצא מן הבקבוק, מאיים להחריב את המציאות התורנית השלווה השוררת ב"קלויז" היפה שִׁבְנָה אחד

מעשירי העיר כדי שיעמוד על תלו לדורי דורות (בין ש"עירנו" שבסיפור זה היא בוצ'ץ' ובין שהיא עיר ארכיטיפית במרחבי התפוצה היהודית). בעודם חלוקים בסוגיה הלכתית, מעלה ר' משה פינחס כל מיני סברות כרס, ודווקא ר' שלמה, הידוע כאיש מתון ורודף-שלום, קץ בפלפולי השווא הללו ומטיח ברעהו את המשפט המעליב: "אָ בחור מאכ"ט קידוש אוי"ף אָ גרוי"פ" (בחור [= רווק] עורך קידוש על גרגיר גריסין).

על משפט עלבון זה מעיר המספר אף הוא אחד מבני "עירנו", ש"פתגם זה איני יודע מנין הוא" (עמ' 11), אך הערתו זו היא כמוכח הערה מטעה ומיתממת, שעגנון שם אותה בפי המספר כדי להסתיר את האמת הפשוטה - את מקורה האמתי שממנה שאב הסופר את המימרה ואת סיפור המעשה שנתגלגל ממנה. ייתכן שהמספר שאינו מזוהה עם עגנון גופא, אכן לא ידע את מקורו של הפתגם הזה שפגע בלב ר' משה פינחס כחץ מורעל, אך עגנון שעמד מאחורי כתפיו ושם את המילים הללו בפיו ידע גם ידע. לדעתי עגנון טשטש בכוונה תחילה את מקורה של האמירה כשהביאה בלשון יידיש, ולא בעברית, וכך הקשה על קוראיו ועל פרשניו לזהות שאמירה זו בעצם רומזת לטרגדיה המתוארת בשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיסְפֶּק". כאן ביסס יל"ג בפעם הראשונה את השקפתו ההיסטוריוסופית, שלפיה בתולדות עם ישראל גם גרגיר קטן יכול לדרדר את המציאות ולהביא לחורבנה.

דברי העלבון הללו, שנזרקו כלאחר יד בלהט הוויכוח, גרמו גם לאומרם צער גדול על שנכשל בלשונו והלפין פני חברו ברבים, עד שבא אל רעהו לבקש ממנו מחילה. ואולם, ר' משה פינחס הפגוע סירב למחול לבן-הפלוגתא שלו. בלבו תפחה ונתפתחה כלפי ר' שלמה איבת עולם, שרגע השיא שלה התבטא בדברים שהטיח ביריבו: "אין שלום בינינו לא בעולם הזה ולא לעולם הבא" (עמ' 16). מדוע פגעה המימרה הזאת פגיעה כה חמורה ומדוע גרמה לשנאה כה עזה, שהלכה והסלימה עד שיצאה מכל פרופורציה?

ובכן, במשפט העלבון הזה פגע ר' שלמה, מבלי דעת ובלי כוונה תחילה, בשתי נקודות רגישות ומכאיבות שהזכירו לר' משה פינחס

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

את מצבו העלוב: ראשית, ר' שלמה הזכיר לו את היותו "בחור" (כלומר, רווק השרוי בלא אישה), ועל כך עומד ר' שלמה עצמו כשהוא מהרהר במאוחר בתחילתה של הפרשה (עמ' 32 - 33). פעמים אחדות נזכר בסיפור שר' משה פינחס עדיין סמוך על שולחן אָמו, שנותנת לו אוכל וכותנת נקייה, והוא נותן לה את צרכיה ("ואישה צריכה לשמוע קידוש והבדלה", עמ' 7). ובכן, הרווק שעדיין לא העמיד בנים ו"קדיש" אין לו, יכול רק לערוך "קידוש", ואף זאת לא על כוס יין, כמקובל, אלא על גרגיר של גריסין, לפי המימרה המעליבה שהטיח בו ר' שלמה.

שנית, המימרה ובה אָזפור גרגיר הגריסין פגעה קשות בר' משה פינחס, בנו של טוחן כפרי עני (שאחרי מותו אָמו, אלמנת הטוחן, שואלת כף של גריסין משכנתה כדי להתקיים), שפן הזכירה לו את מוצאו העלוב. הלמדן הכפרי הוא בנם של טוחן חטים, שעורים וקטניות ושל אָם אנאלפבתית מן הדיוטה התחתונה המאמינה בלחשים, באָלות ובקללות ובשאר סממנים של מאגיה שחורה. מותר כמדומה להניח שאזכורו המרומז של רקעו הסוציו-אקונומי הנמוך, שנרמז מתוך משפט העלבון שהטיח בו ר' שלמה, היה כמכוות אש בבשרו של הלמדן העני. מבלי דעת ירה ר' שלמה ברעהו שני חצים, שפגעו בו ובאבותיו גם יחד.

שתי הנקודות הרגישות הללו, שהזכירו לר' משה פינחס את קלונו, תלויות כמובן זו בזו: כבנם של הורים פשוטי עם, ללא ייחוס וללא ממון, לא היה למדן זה בשנות עלומיו "שידוך" ראוי ומבוקש, ועל כן נשאר רוב ימיו בגפו. ר' משה פינחס, בן הטוחן הכפרי, לא שָם אפוא רַחיים על צווארו ולא נשא אישה, בניגוד למתחרהו שנשא אישה והעמיד בנים. אָמו של הלמדן הכפרי מתוארת כשהיא יוצאת אל החצר כדי לפזר זירעונים לתרנגולים ולתרנגולות (הידועים בהזדווגותם התכופה), אך בָּנה שרוי בגפו, לא קידש אישה ואינו מקיים מצוות "פרו ורבו". רקעו, מצבו המשפחתי ואהבת התורה לשמה גורמים לכך שיתמסר בלב ונפש ללימוד הגמרא. יצריו שוככים, צורכי החיים נשכחים ממנו, אך בו בזמן בקיאותו בגמרא נוסקת מעלה-מעלה.

למדנותו של ר' משה פינחס בתנאים של עוני ומחסור מערערת את תקפותם של הפסוקים "אם אין קמח אין תורה" (אבות ג, יז) ו"אין הנבואה שורה אלא על חכם גיבור ועשיר" (שבת צב ע"א), ומתקיימים בה דברי ההתראה של תז"ל "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה" (נדרים פא ע"א).

האיבה בין שני הלמדנים, שנולדת ברגע שבו נזרק המשפט המעליב, מעולם לא שככה ולא נשתכחה. במרוצת השנים היא גרמה לשניהם הפסדים כבדים עד מאוד: ר' משה פינחס נשאר עני מרוה, כי לא הסכים לקבל משרת רבנות שהוצעה לו בהמלצת בעל-דבכו. ר' שלמה דוחה משרה של רב ב"עירנו", אף שאשתו נכספת לחזור לעיר הולדתה, לאחר שגילה שיריבו ר' משה פינחס לא חתם על כתב המינוי. ניכר ששני הלמדנים בסיפורו של עגנון מבינים היטב שהם מפסידים מן המלחמה שניטשה ביניהם: ר' שלמה, איש השלמות והשלום, מנסה לא אחת להפיס את דעת יריבו ולבקש ממנו מחילה על העלבון, אך ר' משה פינחס אינו מוכן לשכוח ולהשכיח את החץ האירוני שפגע בו ומסרב לסלוח ליריבו. כששואלת אותו אִמו הזקנה מדוע הוא שונא את בר-הפלוגתא שלו, עונה לה הלמדן בטיעון מעגלי מן הסוג המכונה בתורת הרטוריקה בשם *circulus in probando* (שפירושו המילולי: "מעגל בהוכחה"): "שונא אני אותו משום שהוא מביא אותי לידי מידה מגונה זו של שְנָאָה" (עמ' 23). אין כאן טאוטולוגיה אלא לכאורה: אכן, הִשְנָאָה מְזִיקָה לשונא לא פחות מאשר לְשִנּוֹא-נִפְשׁוֹ.

פלפול תורני שנועד להרבות חכמה מוליד כאן אפוא שְנָאָה ונזק החורגים מרשות הפרט אל רשות הרבים (גם הקהילה וגם לימוד התורה יוצאים כמובן בהפסד). כדאי בהקשר זה לזכור ולהזכיר כי העברית ייחודה לענייני ההתנצחות והפלפול שני פתגמים, שבשניהם "מככב" הפיל (אפשר שעקב הדמיון בין המילים "פיל" ו"פלפול"). האחד הוא הפתגם הארמי "מְעִילִין פִּילָא בְּקוּפָא דְּמַחְטָא" (ברכות נה ע"ב), שתרגומו: מכניסים פיל בקוף המחט (והוראתו: ליישב דברים בדוחק, או לנסות להוכיח עניינים שאין להם אחיזה במציאות

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

באמצעות פלפולים וסברות). השני הוא הפתגם "עושה מפול פיל ומפיל פול" שהופיע לראשונה בתשובות שכתב רבי יהודה אריה ממודינא (1571-1648). בסיפורו "שני תלמידי חכמים" הזכיר עגנון "אותם מבעלי הפלפול העושים מפול פיל ומפיל פול" (עמ' 21), מתוך רמז למשפט העלבון שהשמיע ר' שלמה באחזני יריבו. אכן, גרגיר ה"פול" (אותה קטנייה קטנה שהוחלפה אצל עגנון בגרגיר גריסין) התעצם והתנפח לממדי פיל, כבשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", שבו גרגיר השעורה תפח לממדים אבסורדיים וגרם לחורבן הבית.

יל"ג, ברצותו להביע את זלזולו בפולמוסי השווא ובפלפולי ההבל הנשמעים בבית-המדרש הישן, תיאר באוסף הפלייטונים שלו "צלוחית של פלייטון" את הפולמוס הדמיוני והאבסורדי בדבר פיל והלכות טהרה וטומאה: "פיל בלע כפיפה מצרית והקיא דרך בית הרעי בהודו ותלמידי חכמים בכוש יושבים ומפלפלים אם מוכשרת היא לקבל טומאה". חצי האירוניה, ששלח כאן עגנון נגד פולמוסי השווא וההבל בענייני הלכה שכמוהם כפיל בנקב המחט, מבוססים גם הם על הקינה הסרקסטית שהשמיע יל"ג בפתח "בין שני אריות" בדבר הפלפול ההלכתי חסר הערך והתועלת שנערך "בְּעֵלְיָת בְּן-גוּרְיֹן" בעת שבחוצות העיר השתוללה המלחמה נגד הרומאים: "הֶלְכֹת קִבְעוּ: / 'אֵין קוֹרִין... אֵין פּוֹלִין... אֵין שׁוֹתִין יַיִנָּם... / וּגְזוֹרֹת אֶחָדוֹת אֵין בָּם תּוֹעֵלֹת". רבנים ותלמידי-חכמים שאינם מכירים את החיים המנהמים מעבר לכותל ואינם כורים להם אוזן, רמז יל"ג ביצירתו, הם המאמללים את העם ומרחיקים ממנו את סיכוייו להגיע אל הנאורות ואל הקדמה.

בשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק" מצוי כאמור הרעיון שלפיו גורם זעיר (גרגיר של שעורה או גרגיר של גריסין) יכול לתפוח לממדי פיל, או לממדי-הענק של שד שיצא מן הבקבוק. בשיר זה מתוארת קשיות לבם של הרבנים, שסירבו להכשיר את הכלים והמאכלות של המשפחה האומללה, שבקרתה נמצא גרגיר השעורה. אכזריותם גורמת לכך ששרה האומללה, אשת אליפלט, מגורשת בסופו של דבר מביתה. היא אמנם יוצאת מבית עבדים ונחלצת מידי בעלה האלים

וגם ההליכות, אך אוי לשחרורה ולחרותה של אישה עיירתית מוכה שאפילו קורת גג אין לה! היצירה כולה מתרחשת בין ליל הסדר, שנהפך בגלל הרבנים מחג לְחָגָא, לבין יום תשעה באב שבו עומדת שרה האומללה בעזרת הנשים ומבכה את ביתה שחָרַב. ובמילים אחרות: הטרגדיה הלאומית מתרחשת בין חג הפסח, המסמל את החרות ואת היציאה מבית עבדים, לבין חורבן הבית וירידתה של העגלה מטה-מטה אל שלוליות הרפש של עמק הבכא.

בשירו של יל"ג מקרה פרטי ופרטיקולרי הופך אפוא לטרגדיה לאומית בעלת ממדי ענק, לסיפור דוגמאי (אָקזמפלום) לשנאת חינם המובילה לחורבן. וכך גם בסיפורו של עגנון שאינו מסתפק בממדיו המצומצמים של הסיפור האישי, אלא חורג ממנו אל מחזות שבהם רק הזבול הוא הגבול. כבר מן המילה "בעירנו", המשולבת בכותרת הסיפור, נרמז שלפנינו סיפור קולקטיבי של קהילה שלמה, ולא בסיפור פרטי בלבד. אך בכך לא סגי: בפסקה הראשונה נזכר שב"קלוזיז" החדש של העיר "מחמישה עשר באב ועד לשבעה עשר בתמוז לא כבה אורו בלילה" (עמ' 5). ובמילים אחרות: מחג האהבה הלאומי ועד יום האבל הלאומי היה המקום הומה אדם; ולא פסקה תורה מישראל הן בימי חג והן בימי חגא. בסוף הסיפור נזכר סבו הישיש של ר' שלמה האומר פסוקי שיר השירים על קבר נכדו. גורלו של אדם מישראל וגורלה של האומה כולה נע אפוא בין "אֵיד" (חג) ל"אֵיד" (אסון); בין הַמְרָאָה אוטופית למרומים לבין נפילה מכאיבה על קרקע המציאות הדלוחה.

במציאות כזאת עלול להיווצר מצב ש"קנאת סופרים" (ולמדנים) לא תרבה חֲכָמָה, אלא תביא לשנאת חינם ולחורבן. שקיעתו של ה"קלוזיז" המפואר בגלל ריב שפרץ בין שני הלמדנים היא רמז מקדם לחורבן לאומי איום ונורא, שִׁמְבִּין עיי החורכות שלו התחיל עם ישראל לקום בימים שבהם נכתב והתפרסם סיפורו של עגנון בסוף שנות הארבעים של המאה הקודמת. עגנון מראה בסיפור זה שבני עמו אינם יודעים את שביל הזהב שבין ט"ו באב לבין י"ז בתמוז, בין אופוזיציה מרקיעת שחקים לבין דיכאון לוחך עפר. המתניות וההבלגה

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

מהם והלאה. הדברים עולים בקנה אחד עם תיאורה של האומה במקורות: "אומה זו משולה לעפר ומשולה לכוכבים: כשהם יורדים - יורדים עד עפר, וכשהם עולים - עולים עד לכוכבים" (בבלי מגילה טז ע"א). ביצירת ביאליק גם ה"אני" האישי וגם ה"אני" הלאומי מתוארים כישות שאינה יודעת את שביל הזהב שבין אופוריה לבין דיכאון ולא אחת גיבוריו שוגים בחלום גדולה רך ומלא נועם, אך נופלים מן המרומים ונחבטים בקרקע המציאות הקשה.

סיפורם הפרטי של שני הרבנים בסיפור "שני תלמידי חכמים" מקבל כאן ממדים לאומיים נרחבים, ומשמש ראי לגורלו האָנוֹמָלי של עם ישראל כולו. עגנון רומז לכך מלכתחילה, באמצעות אָזכּוּרָם של כ"ו הדורות שבהם לא פסקה תורה ממשפחת הורביץ (עמ' 8). אָזכּוּר זה של עשרים ושישה דורות מבוסס על מדרשים אחדים המשולבים אצל חז"ל בהקשרים שונים שלפיהם הייתה התורה נסתרת בין גזיו של הקב"ה מאדם הראשון ועד משה רבנו, ורק לאחר כ"ו דורות ירדה אל הארץ - אל בני האדם הפשוטים. על פי פירוש רש"י מניין עשרים וששת הדורות נקבע לפי מספר הפעמים שבו נאמר "כִּי לְעוֹלָם תְּסֻדוּ" במזמור קל"ו של ספר תהלים. לסוגיה זו של כ"ו הדורות ייחד השל"ה הקדוש, גדול החכמים שהעמידה משפחת הורביץ, דיון נרחב. סיפורה הפרטי של משפחת הורוויץ, משפחתו של ר' שלמה, משפחה שעם צאצאיה נמנה גם ש"י עגנון עצמו, מקבל כאן כאמור ממדים מיתיים והופך לסיפור הנוגע ל"קורות בתיו" של עם ישראל כולו, מימים ראשונים ועד ימינו אלה, וכל זאת בתיווכו של יל"ג ושירי העלילה שלו שבמרכזם "קורות ימינו".

סיפור ירידת הדורות שבסיפורו של עגנון "שני תלמידי חכמים" מבוסס אף הוא על יצירת יל"ג. עגנון תיאר מציאות שקדמה בשלושה ארבעה דורות לנקודת ההווה של הסיפור (סיפורו מתרחש ככל הנראה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בתקופה שקדמה לפרעות שהביאו להקמתה של תנועת "חיבת ציון"). באותן השנים "הייתה התורה חביבה על ישראל" (עמ' 5), ש"הייתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה" (עמ' 53). גם נקודת

ההווה של שירו של יל"ג "קוצו של יוד" היא אמצע המאה התשע-עשרה, עת הונחה מסילת הברזל ברוסיה הצארית, והדובר בשיר זה מקונן על דורות עברו, שבהם היה לימוד התורה בשיא תפארתו:

לפנים בִּישָׁרָאֵל בְּהֵיֹת הַתּוֹכָה אֹר, /
לא קָרְדִּים לְחֶפֶר בּו, לא חֶטֶר גָּאָוָה, /
הָיוּ הַגְּאוּנִים מְתֵי מִסְפָּר בְּכָל דֶּר נְדָה, /
בְּלָם אֲנָשִׁי קָדְשׁ וְשָׁמֶם לָהֶם נֶאָוָה [- -].

יל"ג תיאר ביצירותיו את תהליכי הדגנרציה וההסתאבות של לימוד התורה ואת חוסר רגישותם של הרבנים לצורכי החיים המתחדשים. הוא בחר לגיבוריו שמות המבטאים את האידיאולוגיה המשכילית-הקלסיציסטית שלו באופן מוחלט וטוטלי (בת-שוע היא אריסטוקרטית, בת שועים ונגידים; הלל בן עבדון הוא טיפוס נקלה ופשוט; פאפי הוא גלגולו היהודי של פבוס-אפולו, אל השמש, המביא את אור שמשוה של ההשכלה לאילון הקפואה והמקובעת, השרויה באור ירח סהרורי). מתוך היענות לתהליך הרוסיפיקציה שעבר על יהודי רוסיה ביטל פייבוש המשכיל את שמו היהודי והמירו בשם הרוסי פאפי, קיצור של השם "פביאן".

ואולם, בת-שוע, היפהפייה האריסטוקרטית, שנתרוששה והייתה לזקנה אומללה ולבושת סחבות, לעולם לא תסכים לצאת נגד פסיקתם של הרבנים. היא תישאר עגונה לעולמי עדה, ובני עירה, גם אלה העוסקים במתן כסתר ובגמילות חסדים, יעזבוה לאנחות, וברבות השנים אף יוציאו את דיבתה רעה. לא רחמי אמת הניעו אפוא את אנשי אילון כשנודו בראשם לעגונה בהיודוע האסון, כי אם צדקנות צבועה. עתה, משנחרץ גורלה לשבט, ולא לחסה, כל אחד מהרחמנים פונה לדרכו ולדאגות יומו: "רְחֻמָּנִים בְּנֵי רְחֻמָּנִים בַּת-שׁוּעַ שְׂכָחוּ, / [...] רַק חוֹבְשֵׁי בֵית-הַמְדָרֶשׁ וְיוֹשְׁבֵי קְרָנוֹת, / רַק הֵם לֹא שְׂכָחוּ וְתָהִי לָהֶם לְמִלָּה, / רַק הֵם עוֹד יִשְׁיחוּ לְעֵתִים מְזֻמָּנוֹת / בְּעִגּוּנָה אֲשֶׁר עֲגָבָה עַל בּוֹנֵה-הַמְסֻלָּה; / וּכְבֹר הַמִּירוֹ שֵׁם 'הַעֲגוּנָה' בְּשֵׁם 'אִשְׁת-אִישׁ' /

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

וּלְפִאֲבֵי קְרָאוּ פִּיבִישׁ וּלְפִיבִישׁ - וְיִ-בִישׁ". פאבי המשכיל, שאמור היה להביא לְאִלּוֹן הסהרורית את אור שמשה של ההשכלה אך נכשל בשליחותו בשל עקשנותם של הרבנים, מכונה עכשיו "וְיִ-בִישׁ"; ובמילים אחרות, תפקידה ההיסטורי של תנועת הנאורות בישראל הסתיים, שכן עֲצַמְתָּם של הרבנים הקנאים ושמרנותם של בני העם סתמו עליה את הגולל.

עגנון שבסיפורו הראשון "עגונות" גזר את השם "בן אורי" מאותו שדה סמנטי של השם הלועזי "פִּבִּיאן", הכניס לסיפורו "שני תלמידי חכמים" קטע קריקטורי שאינו משאיר ספק באשר למקורו ה"ל"גי. לאחר שתיאר עגנון איך סירב גיבור הסיפור, ר' שלמה, לַמְנוֹת את ר' פישל התקיף לדיין, הוסיף ותיאר איך ר' פישל החל לשנוא את ר' שלמה ולהוציא את דיבתו רעה. ר' פישל, לאחר שהתאלמן מאשת נעוריו, התחתן עם אישה ממשפחת הפייבושים שהשתלטה על כל עמדות המפתח בעיר, ולא השלים עם סירובו של ר' שלמה להעניק לו משרה המזמנת לבעליה כסף וכבוד:

זו משפחת הפייבושים שנקראה על שם הנגיד ר' אורי וייביש הפרנס, שהיה מנהג את העיר בתקיפות, וכל יוצאי חלציו דבקו במידותיו והחזיקו בידיהם את העיר. ראש הקהל ר' פייבוש הגדול ממשפחת הפייבושים היה. סופר הקהל ר' פייבוש הקטן בן אחותו היה. ר' פייבושיל הזקן גבאי של חברה קדישא היה. פייבוש הצרוד המשגיח על בית המטבחים ממשפחת הפייבושים היה. פייבוש המכונה פאביוס ממונה היה על פנקס הנולדים והמתים. פאביוס שהכל קורין לו פייבקי, וכן פייבקי שקורא לעצמו פֶּעֶבּוּס בידיהם היה הטורעפיק וסניפיו. בית עשיית השֶׁכֶר חכור היה בידי בעל אחותו של ר' פייבוש הגדול. שדותיו של רוזן העיר מחוכרות היו בידי חמיו של בעל אחותו של ר' פייבוש הגדול [...] הקיצור, לא היה מינוי של כבוד או של ממון שלא היה בידי משפחת בית פייבוש (עמ' 39 - 40).

בעוד שבראשית סיפורו "שני תלמידי חכמים" הרחיק עגנון את עדותו וטשטש את הדמיון לשירו של יל"ג "אַשְׁקָא דְרִיֶסְפֶּק", כשהביא את

תְּכַנְנָה של המימרה על גרגיר הגריסין בלשון יידיש הרי שכאן שינה את סדר הדברים, אך לא הצליח לטשטש את זיקתם ליצירת יל"ג שממנה שאב את מימיו: ב"קוצו של יוד" פייבוש, המשכיל המכובד, מאבד את מעמדו ב"רחוב היהודים", ומתנגדיו מסרסים את שמו ל"ני-ביש". אצל עגנון, לעומת זאת, לפנינו תהליך הפוך: אבות המשפחה היו הנויביישים, הפשוטים והנקלים, אך בניהם העטו עליהם ציפוי דק של השכלה מדומה לאחר שעברו תהליך שטחי של רויסיפיקציה. עכשיו הם נוטלים לעצמם שמות אירופיים נְכַרְיִים הרומזים לתחומי האור והנאורות, כמו "פֶּבּוּס" ו"פֶּבֵּיאן", אך השמש לעולם לא תשפוך את אורה על מעשיהם החשוכים.

הסיפור על פייבוש-נייביש נבנה אפוא בעקבות "קוצו של יוד", אלא שאצל יל"ג חורבנה של תנועת ההשכלה הוא-הוא סיבה לקינה, ואילו אצל עגנון עלייתה של השכבה החברתית הפסידו-משכילית החדשה, שהגיעה אל "רחוב היהודים" והדיחה את הלמדנות המסורתית, היא סיבה לביקורת הסרקסטית. יל"ג האמין שהטרגדיה של עם ישראל מקורה באי-נכונותם של בניו לקבל את ערכי הנאורות, ואילו עגנון האמין שהטרגדיה נעוצה בעצם הופעתה של תנועת ההשכלה על במת חייו של עם ישראל. יל"ג קונן על החיים הטובים שהיו יכולים להיות מנת חלקו של עם ישראל אילו קיבל את ערכי הנאורות בלב שלם; אצל עגנון לפנינו קינה על אותם ימים טובים שחלפו ללא שוב, שבהם האמין העם באמונה שלמה בהשגחה העליונה ובנציגייה שעל פני האדמה. להערכתו, נטישת ערכי "ישראל סבא" הם שזרעו מהומה והם שהביאו לסכסוכים ולפלוגתות כדוגמת אלה שמצאו את ביטויים בסיפורו "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו". ירידתה של הקהילה והתנוונותה היא מטונימיה ומשל למצב הלאומי כולו.

ג. זליגה מדמות לדמות

עגנון, שהתיידד עם ביאליק בביקורו הראשון של המשורר בארץ (1909) ובשנות שהותו בגרמניה (1921 - 1924), ידע בלי ספק שביאליק ראה ביל"ג את מקור ההשראה העיקרי שלו בראשית דרכו,

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

שכן ביאליק הודה וחזר והודה ליל"ג ולמנדלי על תרומתם לספרות העברית ולעיצובו כסופר מתחיל. לסיום דיון זה אנסה להוכיח כי הסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" מכיל בתוכו גם רמזים לא מעטים לסיפורה של ידידות זו בין שני הסופרים - ביאליק ועגנון - שהפכה ברבות הזמן מצדו של עגנון לשנאה עזה וליריבות קשה. אמנם מריבות, סכסוכים ופולמוסי-קולמוס בין למדנים לא חסרו בעם ישראל מאז ומתמיד. חיים וייס מצא זיקה בין עלילת "שני תלמידי חכמים" לבין סיפורם של רבי יוחנן וריש לקיש. בשני הסיפורים שני תלמידי-חכמים שונים זה מזה באופי מפתחים מערכת יחסים חברית הדוקה. החברות נקטעת בבת-אחת בשל שימוש תוקפני של אחד מהם בפתגם שנועד להשתיק את חברו. סופם של שני הסיפורים הוא במותם בטרם עת של שני הגיבורים, מוות שמקורו בצעה, בעלבון ובתחושת החמצה בגינה של המחלוקת שהפרידה ביניהם.²

בספרי בדרך לבית אבא - מציאות והמצאה בסיפורי המזורים של ש"י עגנון (2012), הראיתי כי עגנון צירף לא אחת מקומות שונים ואישים שונים, והציג בסיפוריו אתרים וגיבורים שהם מעשי כלאיים ושעטנו. לא פעם ערך היברידיזציה של שתי דמויות שונות (כגון ביאליק וויצמן בסיפור "אל הרופא"). כן הבליע עגנון את הגבולות בין דמותו של המספה, המזוהה לפעמים עם דמותו החוץ-ספרותית של עגנון, לבין דמויות היסטוריות מן העבר הלאומי. בסיפורו "קשרי קשרים", למשל, ערך עגנון מעשה-כלאיים בינו לבין דמויותיהם של שני הרבנים הנצים בני המאה הי"ח יונתן אייבשיץ ויעקב עמדין, שהמחלוקת ביניהם הסעירה את קהילות ישראל.

עגנון יצר בסיפור זה דמויות היברידיות שבהן הכליא מאפיינים שלו ושל שתי הדמויות ההיסטוריות היריבות, וקרא לשתיים מדמויותיו יוסף אייבשיץ ושמואל עמדין. כך מתח קו של הקבלה בין התנגדותו של יעקב עמדין לשבתאות ועיסוקו של בר-הפלוגתא שלו יונתן אייבשיץ בקבלה לבין מלחמת ה"מתנגדים" בחסידים בדורות האחרונים, ולמלחמת החוגים החרדיים בציונים, מחישי הגאולה בדורו, כמו גם לקונפליקט שהתחולל בלפו שלו ביחס

לאורך החיים ולדרכי האמונה שבהם ראוי שיבחר (במקביל, גם המסה "מצווה הבאה בעברה", פרי עטו של גרשום שלום, חברו של עגנון, שהתפרסמה לראשונה בכנסת לזכר ביאליק לשנת תרצ"ז, ביקשה להוכיח שהשבתאות לא הייתה אפיזודה חולפת בתולדות עם ישראל, כי אם גורם מכריע שהשפיע על הדורות הבאים ששאפו לגאולה, ובמשמטע - גם על דור החלוצים, בני העליות הראשונות). כך הראה עגנון שנפשו חצויה בין היהדות "הפרושית", הדבקה בכל תגי ההלכה, ותו לא, לבין משיכתו אל הרב א"י הכהן קוק, שמזיג באישיותו ובמשנתו את העיסוק ההלכתי עם קבלת האר"י ועם מחשבת ישראל המודרנית.

דומה שגם את סיפורו של הקרע שנוצר בינו לבין ביאליק לאחר כחמש-עשרה שנים של שיתוף פעולה, שבמהלכן נפרדו השניים לתריסר שנים בערך, שילב עגנון בסיפורו "שני תלמידי חכמים", ואגב כך נתן ביטוי לפרשה נפתלת של ידידות שהפכה לשנאה, שאותה תיארתי בספרי מאוהב לאויב (2017). נפתח ונזכיר כי בפעם הראשונה שבה הזכיר עגנון את מאמר חז"ל בדבר שני תלמידי-חכמים הדרים בעיר אחת הייתה ב"פוסט סקריפטום" של איגרת ששלח לביאליק כדי לעודדו לעזוב את ברלין (שם התגורר ביאליק כ"אורך נטה ללון" בדרכו מברית-המועצות לארץ ישראל) ולבוא להתגורר בבאד הומבורג, שם התגורר עגנון עם אשתו הצעירה בסמוך למשפחת שוקן ולמשפחת פרסיץ.³

ברי, אין לראות בשני גיבוריו של סיפור זה פְּבֹאָה נאמנה של ביאליק ושל עגנון, אך קווי ההֶכֶר של שני הסופרים פתוחים ובלולים בדיוקנותיהם של שני תלמידי-החכמים שלפנינו. במילים אחרות: כל אחד מתלמידי-החכמים שבסיפור - הן הפרוטוגוניסט והן האנטגוניסט - הוא גם ביאליק וגם עגנון. אף-על-פי-כן, ניכר שבעיקרו של דבר יצק עגנון קווים מדמותו בגיבורו האריסטוקרטי ר' שלמה וקווים מדמותו של ביאליק בגיבורו הכפרי ר' משה פינחס. בסיפור מתגוששות שתי גישות ללימוד התורה: זו האֶלֵיטִיסטִית של ר' שלמה האריסטוקרט, בן לדינסטיה למדנית, לבין זו העממית של

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

ר' משה פינחס, המממש את המלצת חז"ל - "הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה" (נדרים פא ע"א). במשתמע, שתי גישות אלה מבטאות גם את ההבדלים שבין שתי פואטיקות, שהתגושו זו עם זו בדורותיה הראשונים של הספרות העברית החדשה: זו הקלסיציסטית השמרנית והשכלתנית, שדגלה בסיסמה "Follow your Fathers" ("לכו בעקבות אבותיכם"), ולא דרשה מן האמן אלא לשכלל את השגיו הדורות הקודמים; וזו הרומנטית, שנהתה אחר האדם הפשוט החי את חייו בחיק הטבע, ניתקה את האמן משלשלת הדורות ומן הכבלים הכבדים והמכובדים של המסורת ודיברה בזכות המקוריות ובזכות אמנות אישית ורגשית.

זכורה, ביאליק הציג את עצמו בשיריו כבן כפר וכחוטב עצים ("חווה, לך ברח", "שָׁחָה נפשי לעפר") ובשירו "והיה כי תמצאו" כינה את עצמו "איש תמים ופשוט": "וְהָיָה כִּי תִמְצְאוּ מַגְלַת לְבָבִי / בְּעֵפֶר תִּתְפַּלֵּשׁ, / וְאַמְרָתֶם כֹּה: הָיָה אִישׁ תָּמִים וּפְשׁוּט, / וְעֵינָי וְחֻלְשִׁי". גם באיגרתו הכמו-אוטוביוגרפית וכן בתכתובת המחורות שניהל עם עגנון הציג ביאליק את עצמו כאיש תמים ופשוט, כפרי שנקלע לחברת בני עיר אמידים ומלומדים. עגנון, שנולד למשפחה עירונית ובורגנית ממרחב התרבות הגרמני ונשא אישה עשירה, ילידת גרמניה, ראה את עצמו עליון מבחינה מעמדית על ביאליק, איש הכפר האוקראיני, שבני משפחתו יצאו ליערות לפקח על כריתת העצים וסחרו בבולי העץ הכרותים. את עצמו הציג עגנון במשתמע כאדם אורבני בעל גינונים טרקליניים (urban, urbane) ואת ביאליק כבן כפר מחוספס, חסר כל נימוסים ועידון - כאדם פשוט שמתחיתת הסולם החברתי.

במיני מחוות של ענווה אוטו-אירונית חיזק ביאליק בעגנון את התחושה שלפיה פער מעמדי פעור ביניהם ושעגנון הוא "אריסטוקרט" לעומתו. הדברים לא היו נטולים גרעין כלשהו של אמת, כי אורחות חייו של "המשורר הלאומי" ושל אשתו ומחותניו אכן היו פשוטים וצנועים כשל סוחרי עצים אוקראיניים, כמתואר בסיפורו הגנוז של ביאליק "ר' ברוך איידלמן" (כשם אחד מבני משפחתו של המשורר

מז'וטומיר). עגנון, לעומת זאת, תודות לנישואיו עם בת של בנקאי יהודי-גרמני אמיד, חי חיי שפע מן הנוסח הנהוג אצל בני הבורגנות המערבית הגבוהה. כשהקדיש ביאליק לעגנון את מהדורת היובל של כתביו (ברלין תרפ"ג) כתב לו ולרעייתו: "לש"י עגנון ולאסתר, שְׁתִּילִי אֶצִּילִים", ואילו את עצמו תיאר באיגרת לעגנון מיום 28.2.1928 במילים "וְאֲנִי העני והחלכה". במילים אחרות, ביאליק נהג להקל בערך עצמו ולהציג את עצמו באפיתטים צנועים או מצטנעים (גם כמין פְּרֹודִיה אוטו-אירונית על נוסחים איגרוניים קדומים שהוסיפו ליד החתימה "עבדך הנאמן" ו"קטונתי מכל החסדים"). עגנון תפס כמדומה את "המליצות" האוטו-אירוניות הללו כפשוטן, והתבונן בביאליק "מלמעלה למטה" כבאיש כפר פשוט.

פער מעמדי כעין זה תיאר עגנון בסיפור "שני תלמידי חכמים". כאן תיאר הסופר את בן העניים ר' פינחס משה, איש כפר, שיש לו אם זקנה, כפרייה פרימיטיבית, המאמינה בלחשים ובהשבעות, והוא יושב בשעת לימודו "כיתד התקועה" (עמ' 8), כמו גיבורו של ביאליק "המתמיד". לעומת זאת, את ר' שלמה, מתחרהו של ר' פינחס משה, חתנו של הגביר ואחד מבני בניו של השל"ה הקדוש (שמו וייחוסו מזכירים את עגנון ואת ייחוסו המסופק של הירשל הורביץ, גיבור ספרו סיפור פשוט), תיאר עגנון כאחד מגדולי ישראל וכנצר לשושלת רבנים מפוארת.

ר' שלמה האריסטוקרט, נצר למשפחת הורביץ המהוללת, מוצג כאן כאדם מודרני היודע "קצת בלשון אשכנז", ואשתו - בת עשירים - הבקיאיה ממנו בגרמנית, חולקת עם בעלה את ידיעותיה. לאמתו של דבר, תיאור הבית של בני הזוג הוא תשקיף מדויק למדי של חיי הנישואים של שמואל-יוסף ואסתר רעייתו בראשית דרכם, הגם שאת ידיעותיו הלינגוויסטיות של ר' שלמה הציג כאן עגנון כידיעות שאפשרו לו לנאום בגרמנית לפני אנשי הדוכסות, ואילו למעשה לא היה עגנון אלא אחד מאותם Ostjuden ש"נתגרמו".

הסיפור על אותו עשיר שנסע ברכבת בשבת, ור' שלמה לא הסכים להתיידד אֶתוּ וְלְשִׁעוֹת לעצותיו, מזכיר את הסיפור על ביאליק

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

שנסע פעם בטעות בראש השנה ברכבת, בעיצומו של החג, בדרך לחבריו שישבו אז בשווייץ לאחר התפרקותו של המרכז העברי של אודסה.⁴ אפשר שגם בתיאור ההלוויה, שבה משתתפת העיר כולה, מגדול ועד קטן, לכד עגנון משהו מזיכרון הלווייתו של ביאליק שמאה אלף איש - כרבע מבני היישוב כולו באותה עת - השתתפו בה (ספק אם הוא עצמו השתתף בהלווייתו של גדול סופרי ישראל, ומכל מקום הוא לא הזכיר במכתביו את האירוע האדיר הזה שטלטל את בני הארץ ואת קהילות ישראל לתפוצותיהן). דומה שבסיפורו "שני תלמידי חכמים" ערך עגנון *photomontage* בינו לבין יריביו, ואת איש דבכו צבע בגוונים ביאליקאיים.

ולראיה נוסף ונזכיר כי בסיפור "שני תלמידי חכמים" משולבים ארמזים ביאליקאיים לא מעטים (כגון הצירוף "לא ביום ולא בלילה" בעמ' 6 הרומז לכותרתו ולשורת הפתיחה של שיר-עם ידוע של ביאליק יותר מאשר לשיר בסיום "הסדר" הפותח במילים "קָרַב יוֹם אֲשֶׁר הוּא לֹא יוֹם וְלֹא לַיְלָה"; הצירוף "כיתד התקועה" בעמ' 8 המזכיר את תיאורו של "המתמיד", גיבורו של ביאליק ("אָךְ אֶחָד הָעוֹמֵד כְּמִסְמֵר תְּקוּעַ [...] לְפָנָיו קִיר בְּרָזֶל נְטוּעַ / וּפְנֵה עֲמוּמָה וּגְוִיָּלִים יְרָאוּ", על-פי הפסוק "דְּבָרֵי חֲכָמִים כְּדֶרְבָּנוֹת וּכְמִשְׁמְרוֹת נְטוּעִים"; קהלת יב, יא); או הצירוף "יש לי משלי" בעמ' 8 המזכיר את דברי החתן הדלפון בשיר-העם הביאליקאי "בין נהר פרת": "יש-לי מְשָׁלִי רַב מֵהָר" (ועל בסיס דברי עֶשׂוּ לֹאֲחִיו יַעֲקֹב: "יש-לי רַב"; בראשית לג, ט). לכל הצירופים הללו יש כמובן מקור קדום, אך עגנון הפירם בלי ספק גם בגלגולם הביאליקאי.

יש בסיפור גם ארמזים ביאליקאיים שאינם נסמכים על פסוקים מן המקורות, כגון הקשר בין תיאור ההלוויה לבין תיאורו של אירוע בעל חשיבות לאומית בשיר התוכחה של ביאליק "והיה כי יארכו הימים". תגובת הציבור למותו של ר' שלמה מתוארת פסקה אחת לפני זו החותמת את הנובלה: "כשהאיר היום יצאה כל העיר מנער ועד נשים טף וזקן ללוות את רבנו לבית עולמו. אדם לא הסיק את תנורו, אישה לא בישלה את תבשילה, תינוק לא נשתייר בעריסה,

חולה לא שכב על מיטתו, אלא הכול יצאו אחר המיטה כשעיניהם זולגות דמעות, והדמעות מקרישות ונמסות ונמסות וחוזרות ונקרשות. ולא אמר אדם קר לי, ולא הוציא אדם הגה מפיו" (עמ' 52). תיאור זה, ה"מתכתב" עם תיאור מעמד הר סיני ("ציפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא געה [...] והיה העולם שותק ומחריש", שמות רבה כט, ט), ראוי להשוותו גם עם התיאור האסכטולוגי בשירו של ביאליק "והיה כי יארכו הימים":

וְהָיָה בְּבִקְרַב בְּבִקְרָה, כְּמַעֲטַת תְּנִיחַת הַחֲמָה,
וְאִישׁ מִמִּטָּתוֹ וְאִישׁ מִסִּתְרֵי אֶהְלוֹ [...]]
וְהַקִּיצָה הָאִשָּׁה מִתַּחַת הַשְּׂמִיכָה וְתַתְּנָגֶל,
וְהִיא פְּרוּעַת רֹאשׁ וּמְעוּכַת בְּשָׂר וְעֵכוּרַת רוּחַ,
וְאֶת-דָּדָהּ הַצּוֹמֵק מִפִּי תִינּוֹקָה תִשְׁמִיט, [...]]
וְעוֹלָל מְעַרְסָה יִגְבִּיחַ רֹאשׁוֹ [...]]
וְשִׁפְחָה נּוֹפֶחֶת בְּמַחֲסֵי מֵאֲחוּרֵי הַפְּרִיטִים
אֶת-פְּרָצוּפָהּ הַמְּפָחֵם תִּשְׁלַח חוּצָה:
הָאֵין הַמְּשִׁיחַ הוֹלֵךְ?

בסיפורו של עגנון מצויים רמזים נוספים, הקושרים את דמותו של ר' משה פינחס לדמותו של ביאליק. כך, למשל, נזכר לבושו הירוק של למדן זה, שהגיע אל העיר הגדולה מן הכפר. והנה, בסיפוריו המתארים את ביקורו של ביאליק בארץ ישראל, כגון "גבעת החול", מתואר מעיל הקטיפה הירוק של ביאליק. אמו האלמנה של ר' משה פינחס קמה משנתה "עם קריאת הגבר" (עמ' 22), בדומה לאם האלמנה בשירו של ביאליק "שירת" ("בְּשַׁחַר עִם-קְרִיאַת הַגִּבּוֹר הִיא קָמָה"). שני העוקצנים שנשארו בפי הזקנה, המאמינה בלחשים ובנחשים, מזכירים את "שְׁנֵי עֶקְצֵי לְשׁוֹנוֹ הַשְּׁחָרִים" שבפי הפתן בפואמה הביאליקאית "מִתִּי מְדַבֵּר" וכן את ה"עוקצין" שבסיפורו של ביאליק "ספּיח" (פרק 14). תיאור פרישתו של ר' משה פינחס מן ה"קלויז" המכובד והצטרפותו לבית הכנסת של החייטים עשוי גם הוא לרמוז למסכת

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

ההבדלים שבין ביאליק לעגנון. במקום זה של פשוטי העם יש קישוטי פולקלור צבעוניים, ואפשר שיש בכך רמז לכתיבתו הכמו-עממית של ביאליק ולמשיכתו לאיסוף נתונים של אתנוגרפיה ופולקלור בכתב-העת רשומות שהקים ביחד עם אלתר דרויאנוב, המחבר והעורך של ספר הבריחה והחידוה.

תיאורו של ר' שלמה, שבסוף הדרשה הולך ומתגבֵה בעיני הקהל ("וראה כל העם שגבהה קומתו כדי ראש אחד", עמ' 20) הוא תיאור שבו השתמש עגנון בבואו לתאר את ביאליק במספד שחיבר על ביאליק (מספד שלא הושמע, ונכלל בספרו מעצמי אל עצמי, עמ' 203 - 205). כאן אמר עגנון: "זכורים אתם כשהיה עומד ודורש לפני הציבור ומפרש דברי אלוקים חיים, פעמים שהיה מגביה את המשקפיים מעיניו ומשימם על מצחו היו שתי עיניו מאירות באור פני חיים ומצחו היה קורן מאור של מעלה, ולא ידע כי קרן עור פניו. ואף הוא היה מתגבה ועולה ממש רואים היו בחוש שנעשה גבוה בראש אחד".

הוא שנאמר כאן: עגנון יצר בסיפור שתי דמויות-כלאיים, שתכונותיה של כל אחת מהן זולגת אל חברתה. תכונות לא מעטות מדמותו של ביאליק מצויות כאן גם בדמותו של ר' שלמה, המייצג כביכול את עגנון: ביאליק היה איש השלום, שביקש לא אחת לפתוח דף חדש ולהשכיח את המריבה שפרצה בין שני הסופרים בסוף תקופת באד הומבורג, ועגנון הוא שסירב להצעות הפיוס (עגנון הוא שסירב, כמו ר' משה פינחס, לפתוח דף חדש ולהיענות להזמנתו של ביאליק לבוא ולסעוד על שולחנו). ביאליק הוא שתיאר את עצמו לא אחת כשלמה המלך, שעם דמותו הזדהה כמשתמע מאגדות "ויהי היום", ובמיוחד מפתחת "אגדת שלושה וארבעה" שבה המלך מנסה להשכין שלום בין היריבים. וכאמור, ביאליק הוא שתואר במספד שכתב עליו עגנון כמי שנעשה גבוה בראש בזמן הדרשה (וכך מתואר כאן כאמור ר' שלמה בעמ' 20).

וראיה צדדית כביכול (נציין שעגנון הביא לא אחת עניינים חשובים ביותר דווקא בתוך דברי אגב שהובאו כביכול במאמר

מוסגר): לקראת סוף הסיפוח, כשמתברר שהשכינה שורה אף על מי שאינו בעל קומה ובעל ממון, מזכיר ר' שלמה את דברי ר' אלעזר מאמשטרדם שנאמרו טרם יציאתו את העיר. ר' אלעזר רוקח עזב את אמשטרדם, שם כיהן כרב ושם העניקו לו השלטונות כבוד והוציאו מטבע לכבודו, כדי לעלות ארצה ולהתיישב בצפת, בעשרה בטבת תק"א (1741). גם ברומן כחנותו של מר לובלין (שראה אור מן העיזבון בשנת 1974) המספר מגולל לפני יעקב שטרן מאורע שאירע לו בעשרה בטבת ומנסה להפיג את תוגתו של רעהו הנוטה למות (עשרה בטבת אינו רק אחד מארבעת ימי הצום על חורבן ירושלים, אלא גם יום הולדתו של ביאליק), ובספרי מאוהב לאויב (2017) הראיתי שגם היצירה העגנונית המאוחרת, שהוצאה מן העיזבון ונדפסה לאחר מות ביאליק, גדושה בהרהורים על הימים שבהם עשו ביאליק ועגנון בגרמניה במחיצה אחת, טיילו ברגל בחוצות עירם ונכנסו יחדיו אל בית-המדרש כדי להפך בגווילים הבלים.⁵

מאליהן צפות ועולות שאלות ותמיהות אחדות האומרות "דְרִשְׁנִי!": מה טעם מצא עגנון בסוף שנות הארבעים, על סף הקמת מדינת ישראל, לחבר סיפור היסטורי שכל כולו מעוגן בחיי הקהילה הגלותית, שבה שלטו הרבנים ובה היה בית-המדרש מקום הלימוד והמפגש של יהודי המקום? מה טעם מצא לתאר פרשה, ששוליה נצבעו בגווניה של מריבה אישית שהייתה לו עם ביאליק, וזאת תריסר שנים ויותר לאחר פטירתו של המשורר הלאומי? האם לא עבר יומו ובטל קרבנו של הסכסוך שפרץ בין שני תלמידי-חכמים שישבו זמן-מה בעיר אחת - עיר שהיא ספק בוצ'ץ, עירו של עגנון, ספק כל "עיר ואם בישראל" בתקופה שבה, כדברי משפט הפתיחה של הסיפוח, "הייתה התורה חביבה על ישראל וכל תפארתו של אדם היא התורה" (עמ' 5).

פרק 3 | המקורות של "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו"

את הסיבה יש לחפש לדעתו במשפט הסיום של הסיפור, החוזר כביכול כהד על הנאמר במשפט הפתיחה שלו: "לפני שניים שלושה דורות בזמן שהייתה התורה תפארתם של ישראל וכל ישראל היו הולכים בדרכי התורה" (עמ' 53). המשפט הראשון והמשפט האחרון מראים שגם אותם "הימים הטובים" של פעם לא היו טובים כל כך, וגם בהם שלטו כל המידות הרעות (קנאה, שנאה, יוהרה, נקמנות, רדיפת כבוד ובצע כסף). בנאום שנשא באגודת הסופרים העבריים העמיד ביאליק סדרה של מצוות "לא תעשה" לסופרי ישראל, וביניהן המליץ: "הישמרו מן הבנליות של 'הימים הראשונים היו טובים מאלה'",⁶ וגם עגנון אימץ את הרעיון הזה והאמין בו. גם באותם "הימים הטובים" סבלה האנושות מכל אותם פגעים שהאדם מביא על עצמו ועל זולתו: יריבות, שנאות וקנאות, נקמנות ועוד .

וסוגיה נוספת שהעסיקה את עגנון בסוף שנות הארבעים, עת החלו העם והעולם לצאת מעיי החורבות של מלחמת העולם השנייה וממוראות השואה. הנובלה "שני תלמידי חכמים" פותחת בסיפורו של ה"קלויז", שאותו בנה הגביר כדי שיעמוד לדורי דורות. אך "קלויז" זה, הוא וקהלו, שחלקו נשמד וחלקו התפור במרחבי העולם, האם בגלל שנאת חנם באו עליו ההידרדרות והחורבן? עגנון רומז כמדומה לקוראיו שיש תהליכים היסטוריים גדולים שאין לאדם שליטה עליהם, וכי חלומות הירושה והמורשה מתגלים לא אחת בדיעבד כמגדלים פורחים באוויר. מה שרד מאותם תלמידי חכמים שהיפכו עולמות בהבל פיהם? מכל רכושם עלי אדמות רק המטען הגנטי שלהם שרד, ורק אותו ניתן היה להם להוריש לדורות הבאים. והנה, בסוף הסיפור "שני תלמידי חכמים" מתגלה שדווקא הלמדן העני התברך בכן שהוא תלמיד-חכם, הוא ולא יריבו העשיר, בן לשושלת רבנים בת כ"ו דורות. הסיפור על ה"קלויז" שנועד לדורי דורות והסיפור על שושלת הרבנים בת כ"ו הדורות של משפחת הורביץ מקבלים כמובן גוון טרגי-אירוני ומזכירים לקורא שלא לעולם חוסן וכי כל נכסי החומר והביטחונות הכלכליים "המוצקים" עלולים להתגלות בעתות מלחמה וקטקליזם כצל עובר וכמוץ לפני רוח.⁷

הערות לפרק השלישי:

1. ראו בהרחבה בספרי הכול בגלל קוצו של יוד (שירו של י"ל גורדון בראי היצירה העברית), תל-אביב 2014, עמ' 210 - 246.
2. חיים וייס, "ארבעה תלמידי חכמים שהיו בעירנו", בתוך: הגר סלמון ואביגדור שנאן (עורכים), מרקמים - תרבות, ספרות, פולקלור, לגלית חזן-רוקם, האוניברסיטה העברית בירושלים 2013, עמ' 517 - 530.
3. ראו בספר איגרותיו של ש"י עגנון, מסוד חכמים: מכתבים 1909 - 1970, תל-אביב וירושלים 2002, עמ' 35 - 36.
4. ראו י"ד ברקוביץ, הראשונים כבני אדם: סיפורי זיכרונות על שלום עליכם ובני דורו, תל-אביב תרצ"ח - תש"ג, עמ' 503.
5. ראו בספרי מאוהב לאויב, תל-אביב 2017, עמ' 376 - 380. על השפעת "קוצו של יוד" של יל"ג על סיפורו של עגנון "שינוי השם", ראו שם, עמ' 392 - 393.
6. ראו בנאומי "אגודת הסופרים ושבעונה מאזנים" (דברים בוועידת האגודה המחודשת בתל-אביב, ב' באדר ב' תרפ"ט), בתוך: ח"נ ביאליק, דברים שבעל-פה, כרך א, ערך: פ' לחובר, תל-אביב 1935, עמ' קמב-קמה.
7. ראו מאמרו של אבידב ליפסקר "טרנסגרסיה ומגיה רדומה" "טרנסגרסיה ומגיה רדומה בסיפור של ש"י עגנון: שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", אלפיים, 32 (אפריל 2008), עמ' 132 - 148. נדפס בספרו של ליפסקר מחשבות על עגנון, כרך א, רמת-גן תשע"ו, עמ' 23 - 39. כאן טען ליפסקר בצדק כי הטרגדיה בסיפור "שני תלמידי חכמים" היא בעלת אופי וממדים המזכירים את מיכאל קולהאס של קלייסט. יצוין כי בשנת 1946 יצא בהוצאת שוקן, בית-ההוצאה של עגנון, התרגום הראשון של קלייסט לעברית - קובץ בן שלושה סיפורים בתרגום מ"א ז'ק ושנתיים קודם לכן יצא תרגומה העברי של לאה גולדברג לסיפורו של צ'כוב "כינורו של רוטשילד" (שמתוכו שאב כנראה עגנון את תיאוריו של הכפר הרוסי הפרימיטיבי ואת השם "מיקיטה").